

“AADEL EI VÕI TÜRANNISEERIDA TALUPOEGI NII NAGU TAHAB”. MÕISNIKE OMAVOLI KÜSIMUS LIIVI- JA EESTIMAAL¹

Marten Seppel

22. septembril 1687 tuletas Tallinna asehaldur Adolph Tungel oma plakatis kõigile Eestimaal redutseeritud mõisate rentnikele meelde, et neil on õigus talupoegadelt koormisi võtta ainult koostatud vakuraamatute ja rendilepingute järgi ja mitte “neile usaldatud talupoegadega oma heaksarvamise järgi ümber käia, kuna need pole enam mitte nende pärisorjad, vaid Tema Kuninglikule Majesteedile kuuluvad”.² Tegemist on senises historiograafias praktiliselt tähelepanuta jäänud asehalduri korraldusega, kusjuures osundatud talupoegade pärisorjust puudutav passus on ainult kiillauseks hoopis teiste teemade vahel (nagu võlanõuded, uute vakuraamatute tähtajad ning lõpuks isegi sildade ja teede korrashoid). Kuidas tuleb aga sellest asehalduri nõudmisest aru saada? Kas tegemist pole selge mõistaandmisega, et kroonumõisate talupojad pole enam pärisorjad?

Eesti- ja Liivimaa kroonumõisate talurahva seisundi analüüsile võib läheneda kahte moodi. Üheks võimaluseks on selgitada rohkelt säilinud allikmaterjali põhjal välja, kuidas tegelikult muutus talupoegade olukord 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel. Teine võimalus on aga keskenduda kuninga ja tema administratsiooni väljaütlemistele ja neis peituva positsiooni vaagimisele, püüdes seeläbi välja selgitada Stockholmi sellesuunalised eesmärgid. Seejuures tuleb olla muidugi väga tähelepanelik: kui isegi allikad räägivad mõne ajaloolis-ühiskondliku võtmetermi (nagu

¹ Käesolev artikkel on küpsenud väga arglikult ja pikalt. Soovin tänada Enn Tarvelit, Aleksander Loiti, Mati Lauri ja Pärtel Piirimäed, kelle väärtuslikud kommentaarid olid aluseks korduvateks ümbersõnastusteks ja täiendusteks. Artikkel ilmub sihtfinantseeritava teema SF0182700505 raames ja valminud Eesti Teadusfondi UCL SSEES stipendiumi toel.

² *Nicht nach deren Gut-düncken mit denen ihnen anvertrauten Bauren, die nicht mehr ihre Leibeigene wären, sondern Ihrer Königl. Majest. zugehöreten, umbgehen möchten*, Ajalooarhiiv [EAA], f. 1, n. 2, s. 33, l. 252 (Adolph Tungeli plakat, 22.9.1687). Adolph Tungel oli aastatel 1685–90 Tallinna asehaldur, kelle peatülesandeks oli tegeleda Eestimaa ökonomia küsimustega. Samaaegselt oli ta Tallinna lossikohtu president.

“pärisorjus”, “orjus”, “vabad”, “vabastama”) sisseviimisest või kaotamisest, siis nende käsitlemine tänapäevaste definitsioonide järgi võib viia kiiresti ummikteele. On ütlematagi selge, et 17. sajandi lõpus ei adunud “pärisorjust” ja “vabadust” samamoodi, nagu akadeemiline ja *Bauernbefreiung*i järgne käsitus neid defineerib. Seega Karl XI “pärisorjuse” kaotamise nõudmistest rääkides peab debatt keskenduma ennekõike mitte sõnadele, vaid ideele, mida kuningas ja tema administratsioon tahtis ellu viia.

Käesolev artikkel võtabki vaatluse alla Rootsi valitsuse retoorika, mida kasutati oma nõudmistes Liivi- ja Eestimaa talurahva olukorra ja kaitse osas 17. sajandi kahel viimasel kümnendil. Eesmärgiks on pakkuda välja võti, mis aitaks paremini mõista Karl XI taotlusi talurahvakaitse osas. Selleks on võetud vaatluse alla 16.–17. sajandi Saksa aladel levinud juriidiline kirjandus. On tähelepanuväärne, kuidas sealsed seisukohad ülemate võimu kuritarvitustest ja alamate kaitsest leidsid väga sarnaste nõudmistena kajastumist Karl XI ja tema valitsuse nõudmistes kroonutalupoegade kohtlemisel redutseeritud mõisates Liivi- ja Eestimaal. Pole küll teada, kui võrd need kirjanduses väljendatud seisukohad mõjutasid otseselt Karl XI administratsiooni positsioone, kuid igatahes näitab selline kokkulangevus kuninga väljendatud arusaamade sobivust ajastu vaimuga. Seega on püütud senises historiograafias juba pikalt vaieldud teema³ asetada laiemasse mõiste- ja ideedeajaloolisesse konteksti.

Kõige paremini on teada Karl XI 27 aprilli⁴ 1681 propositatsioon Liivimaa maapäevale, mille kolmas punkt heitis Liivimaa aadlile ette provintsis endiselt valitsevat “viletsat orjust ja pärisorjust”, mille all kristlased peavad kannatama, kuna mõisnikud on usurpeerinud suuremat vabadust ja võimu oma talupoegade üle kui “kristlik armastus” suutvat taluda. Selline “orjus ja pärisorjus” tuli Liivimaal kroonumõisates kaotada, seda sammu soovitas kuningas järgida ka aadlil.⁵ Seega väärrib tähelepanu selle propositatsioonipunkti retoorika. Kõrvuti pärisorjuse mittesobivusega kristlike väärtustega põhjendab Karl XI selle kaotamise vajalikust maa heaolu edendamiseks, kuna selline ühtede sõltuvus teistest (*da der eine Mensch unter des andern Discretion und Privataffecten gelassen wird*) olevat suureks takistuseks provintsi elanikkonna juurdekasvule.⁶

³ Kokkuvõtlikult vt Aleksander Loit, “Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal”, *Kleio*, 1 (1996), 3–8.

⁴ Kuninga kirjade säilinud mustanditest nähtub, et nimetatud propositiooni on hakatud koostama juba 17. aprillil 1681, Riksarkivet [RA], Kong. concept., vol. 277.

⁵ *Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711: theils im Wortlaute, theils im Auszuge*, hrsg. von Carl Schirren (Dorpat: E. J. Karow, 1865), 19.

⁶ *Ibidem*.

Niisiis ei selgu selle ettepaneku sõnastusest peaaegu midagi kuninga sisulistest kavatsustest mõisa ja talurahva vahekorra asjus. Rõhutatud on ainult kahte momenti: esiteks kristlikest väärtustest kinnipidamise vajadus (mille alla orjus ja pärisorjus ei mahu), ja seeläbi Liivimaa kindlustamine suurema asustatusega. Selline kuninga sõnastatud arutus ja mõttekäik polnud ideeliselt midagi uut. See langeb näiteks lähedaselt kokku sel ajal Tüüringis kiiret juristikarjääri tegeva Ahasverus Fritsch⁷ 1673. aastal sõnastatud seisukohtadega. Fritsch'i järgi peaksid härrad oma talupoegadele mõtlema, et nende maa tühjaks ei jääks. Talurahvas olevat "samuti inimesed ja kristlased", mistõttu ei tuleks neid kimbatusse ajada, vaid nendega nii ringi käia, et oleks tagatud oma maa jõuka ja rahvarohkena püsimine.⁸ 17. sajandil populaarne majaisakirjandus (*Hausväterliteratur*) andis samasuguseid juhtnööre majaisadele oma majapidamise korrashoidmiseks. Nõnda soovitab majaisakirjanduse lipulaevas *Georgica Curiosa*-s (1682) Wolf Helmhard von Hohberg talupoegi kohelda kristlikult ja õiglaselt, pidades kinni nende privileegidest ning mitte koormates neid vastu vanasid tavasid, mis olevat oluline mõisa ja isanda "õnnistatud õnnele" ning tagaks truud ja jõukad alamad.⁹

Teisalt tuleb osutada, et Karl XI 1681. aasta propositioon Liivimaa maa-päevale ei leia 1680.–90. aastatel kusagil mainimist ega viitamist. Allikatest pole võimalik näha, et pärast diskussioone 1681. aastal oleks see ettepanek saanud mingite järgmiste korralduste aluseks. Sellest ilmselt ongi tulenenud vanema historiograafia seisukoht, et Karl XI loobus nende arutelude järel oma esialgsest plaanist talurahva osas. Sellega ei saa aga tõepoolest nõustuda, mida on rõhutanud ka Aleksander Loit.¹⁰ Allikmaterjal ei jäta minisugust kahtlust, et sajandi kahel viimasel aastakümnel kroonumõisate majandamist puudutavad normatiivsed dokumendid (sh kuninga vastused

⁷ Vt Walther Killy, "Fritsch, Ahasverus", *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, hrsg. von Walter Killy, Bd. 3 (München: K. G. Saur Verlag, 1996), 492.

⁸ *Wenn aber gleichwohl die Herren der Bauren gedächten, wie viel ihnen an solchem Stand gelegen, welcher, so er wohl gehalten, ein Land volckreich und nahrhafft, hingegen im Widerspiel öde und arm macht, und daß sie ihr eigen Land depopuliren, wenn sie den Baurenstand also betrangt, verhasst, und dardurch gering, und dünn machen, so solten sie warlich weit anders mit ihnen umbgehen, da sie gleichwohl Menschen und Christen seynd, zumaln ein LandesFürst, Herr, oder Edelmann, welcher Bauren hat, viel reicher und der Beuren besser geniessen kan, wenn er wenig, oder nichts von ihnen nimmt, als wenn er sie also beschwert, vt Ahasverus Fritsch, *Tractatus de jure ac statu pagorum Germaniæ* (Jenæ: Bielcke, 1673), F3–F3v.*

⁹ Wolf Helmhard von Hohberg, *Georgica Curiosa aucta, das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feld-Leben* (Nürnberg: Endter, 1701), 174.

¹⁰ Vt Loit, "Pärisorjuse kaotamine", 11.

talupoegade kaebekirjadele, rendilepingud ja ennekõike Liivimaa 1696. aasta majandusreglement) lähtusid kuninga juba 1681. aastal välja öeldud hoiakutest ja retoorikast. Kuninga positsioonide muutumatust näitavad selgelt ka tema nõudmised Eestimaa suunal.

Teatavasti tugineb senine historiograafia Eestimaa osas ennekõike Karl XI 31. juuli 1687. aasta kirjale Eestimaa reduktsioonikomisjonile, kus kuningas rõhutab, et talupoegadele tuleb teatavaks teha, et nad on kuninga talupojad ja üksnes teatud tingimustel rentnikele rendile antud. Viimased ei tohtivat talupoegi suuremate maksude, küüdi ega teotööga koormata, kui on fikseeritud. Nad peavad talupoegi kohtlema “kristlikult ja hästi” ning kuigi neile jäetakse kodukariõigus, ei tohi nad seda kuritarvitada ega “talumatuks türanniaks muuta”. Kõige selle vastu lubas kuningas talupoegadel kubermanguvalitsusele või linnusekohtule kaevata, “et kehtestada kindel kord kõigi kuritarvituste eemaldamiseks ja õigluse alalhoidmiseks”.¹¹ On jäänud aga tähelepanuta, et need seisukohad on kuningas sõnastanud juba 15. veebruaril 1686 Stockholmis riiginõukogus, kus leidis kuninga osavõtul aset äge diskussioon redutseeritud mõisate renditingimuste ja sealhulgas nende mõisate talupoegade olukorra üle Eestimaal.¹² Karl XI avaldas seal nõudvas toonis, et talupojad peavad saama teada oma kuulumisest kuningale, kuid jäävad mõisate teenistusse. Rõhutades aga samas, et “aadel ei või türanniseerida talupoegi nii nagu tahab”.¹³ Seega, nii 1687. aasta kirja kui ka 1686. aasta riiginõukogu sõnavõtu keskseks nõudmiseks oli, et kroonutalupojad pole enam kroonumõisate pidajate eraomand (“pärisorjad”), vaid kuninga alamad, mistõttu aadel ei tohi oma suva järgi neid türanniseerida. Võibki kindlalt väita, et nii siin kui järgnevatel Stockholmist tulnud korraldustes oli just mõisnikepoolse “türanniseerimise” ja omavoli välistamine selgelt üks peamisi taotlusi, millele oli rajatud Karl XI ja tema administratsiooni “pärisorjuse”-vastane rünnak 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel.

¹¹ Kiri on publitseeritud: Kalle Kroon, *Kolme lövi ja greifi all Põhjasõjas: Eestlased ja lätlased Rootsi armees, nähtuna sotsiaal-majanduslike muutuste taustal 17. sajandi lõpul–18. sajandi alguses* (Tallinn: Argo, 2007), lisa 3; vt ka Loit, “Pärisorjuse kaotamine”, 9.

¹² Nõukogu istungist on säilinud paraku vaid stenografeeritud kontseptid üksnes osaliste tavakirjakatketega. Senises kirjanduses on seda riiginõukogu istungi protokollu refereerinud Anthony F. Upton, *Charles XI and Swedish absolutism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 193–194.

¹³ *att bönderna få weta det dhe höra KMt [...] att bönderna blifwe holdne till gudz tiänsten. [...] att adelen intet motte således få tyrannisera medh bönderna som dhe willia*, RA, Rådsprotocoll (stenografiska concepter) 1686–1688, Secreterare Joh. Swanhielm III, vol. 10, 15.2.1686.

Mida aga peeti tol ajal silmas talupoegade türanniseerimise all? Tege- mist oli selleks ajaks juba pikalt arutletud teemaga nii juriidilises kui ka teoloogilises saksa kirjanduses. Ülema poolt oma alamate põhjendama- tut julma kohtlemist või ülemäära koormamist nimetati just türanniaks (*Tyranny*) ehk metsluseks (*saevitia*), mis mõisteti üldiselt hukka.¹⁴ Ühtlasi oli 17. sajandil väga levinud valitsejate ja mõisnike ebaõiglase ja omavolilise alamate kohtlemise nimetamine “mittekristlikuks”.¹⁵ Ülemad pidid olema oma alamate vastu “kristlikud” ja “inimlikud”, kellele siis vastandusidki “mittekristlikult” julmad härrad ehk “türannid”.¹⁶

Kõige üldisemalt peeti türannia all silmas kellegi vägivaldset võimu ja selle kuritarvitamist, mida sageli seostati otseselt härrade omavoliga oma alamate vastu. Näiteks 1692. aastal Jenas ilmunud õigusteaduslikus dispu- tatsioonis *De Saevitia* (Metslusest) käsitles Johann Melchior Franck selle märksõna all peaauglikult järgmisi situatsioone: abielunaise julm kohtle- mine, isa jõhkru laste vastu, toorutsemine vallutatud aladel, ebaõiglane ja julm kohtupidamine, ning eraldi peatükk oli pühendatud “härrade mets- lusele oma teenijate ja pärisorjade vastu” (*Cap. IV: Saevitiam dominorum in servos, proprios homines et hodiernos famulos*). Franck argumenteeris, et isegi pärisorjade fikseerimata kohustusi ei tohi oma suva järgi tõsta.¹⁷

¹⁴ Winfried Schulze, “Die Entwicklung des teutschen Bauernrechts’ in der Frühen Neuzeit”, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, 1/2 (12) (1990), 127–163; Marion Wiese, *Leibeigene Bauern und Römisches Recht im 17. Jahrhundert. Ein Gutachten des David Mevius*, Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, 52 (Berlin: Duncker & Humblot, 2006), 112–125, 235–236; Otto Ulbricht, “Angemaßte Leibeigen- schaft’: Supplikationen von schleswigischen Untertanen gegen ihre Gutsherren zu Beginn des 17. Jahrhunderts”, *Demokratische Geschichte*, Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein, 6 (1991), 31; Hans-Georg Knothe, “Zur Entwick- lung des Rechts der Gutsherrschaft im deutschen Ostseeraum im Spiegel von Mevius’ Abhandlung über die ‘Bauers-Leute’”, *Geschichte und Perspektiven des Rechts im Ost- seeraum*, Erster Rechtshistorikertag im Ostseeraum 8.–12. März 2000, hrsg. von Jörn Eckert, Kjell Åke Modéer, Rechtshistorische Reihe, 251 (Frankfurt am Main, 2002), 239.

¹⁵ Vt nt Jan Klußmann, “Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein: rechtliche Entwicklung, öffentlicher Diskurs und bäuerliche Perspektive”, *Leibeigenschaft: bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit*, hrsg. von Jan Klußmann (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2003), 225–226.

¹⁶ Renate Blicke, “Frei von fremder Willkür: zu den gesellschaftlichen Ursprüngen der frühen Menschenrechte: das Beispiel Altbayern”, *Leibeigenschaft: bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit*, hrsg. von Jan Klußmann (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2003), 171; vrd Hella Mandt, “Tyrannis, Despotie”, *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hrsg. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, 6 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1990), 662.

¹⁷ Johann Melchior Franck, *De Saevitia* (Jenae, 1692), 4, 54–62; vt ka Winfried Schulze, *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*, *Neuzeit im Aufbau*, 6 (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1980), 82.

Saksa 17. sajandi üks mõjukamaid juriste Stralsundi sündik David Mevius tõi välja, et kui keegi härra kohtleb oma inimesi lubamatult “türanlikult, ebainimlikult või halastamatult”, siis võib ta kaotada isegi oma õiguse nende üle. Meviuse laialt levinud käsitlus *Kurtzes Bedenken* (1645) on aga seda tähelepanuväärsem, et pidas silmas just pärisorjuslike suhteid Rootsi valdusse langenud Ees-Pommeri aladel. Mevius kirjeldab põhjalikult, kuidas ja millistel juhtudel selline talupoja vabanemine oma türanliku härra alt võib teoks saada. Viimasega seoses ongi oluline, et Mevius selgitab lähemalt, mida tuleb mõista ja mida mitte “härra türannia ja metsluse” all. Nõnda olevat lubamatu talupojale peale sundida ülemääraseid karistusi ja trahve (liigset ihunuhtlust, tühise asja eest rasket vangistust või kinnihoidmist), sisse nõuda ebatavalisi või üle maksejõu kohustisi ja makse, talupojalt üle jõu käivat või talupojast mitte hoolivat teokoormist või teenistust, ja lõpuks ka talunaiste ja -laste kuritarvitamine. Nõnda olevatki türannia ja metslus selline talupoja sundimine ja karistamine, mis on “õiguse ja õigluse” vastu ja mida talupoeg ei suuda täita. Samas rõhutab Mevius, et härradelt ei saa võtta ära kõiki nende sunnivahendeid oma alamate üle. Metslus pole see, kui härra sunnib talupoega kuulekusele, ettenähtud teenistuse täitmisele või karistab teda kohaselt.¹⁸

Tegelikult oli härrade omavolilist vägivalda alamate vastu teravalt hukka mõistetud juba 16. sajandi juriidilises kirjanduses. 1578. aastal ilmus Saksa keisririigi juhtivaks juristikks tõusnud Andreas Gaili sulest kammerkohtule käsiraamatuna mõeldud *Practicarum observationum*, mis saavutas suure populaarsuse.¹⁹ 17. sajandil ilmus sellest mitmeid kordusväljaandeid, hiljem ka saksa keelde tõlgituna, teos oli levinud ka Baltikumis. Ühe eraldi küsimusena oli selles raamatus vaadeldud “härrade metslust” (*Domini saevitia*, Lib. I, obs. XVII). Lisaks otsesele vägivallale käsitas Gail härra tootsemistena ennekõike neid juhtumeid, kui oma alamatele pandi peale

¹⁸ David Mevius, *Ein kurtzes Bedencken über die Fragen von dem Zustand, Abforderung, und verwiederten Abfolge der Bours-Leute, zu welchen jemand Zuspruch zu haben vermaynet, bey jetzigen Zeiten entstehen und vorkommen* (Wismar, 1685), 62–68; vt ka Wiese, *Leibeigene Bauern*, 219–238; Knothe, “Zur Entwicklung”, 268.

¹⁹ Tegelikult oli A. Gail oma käsiraamatu koostamisel tuginenud olulisel määral juba 1563. a ilmunud keiserliku kammerkohtu liikme Joachim Mynsinger von Frundecki sulest pärinevatele märkmetele ja tähelepanekutele ülemkohtu töös. Ka need ilmusid kuni 17. sajandi lõpuni rohkem kui 20 järeltrükis. Eraldi õigusliku nüansina oli juba Mynsinger tõstatanud küsimuse, kas ja mil viisil peaksid härrad saama karistatud, kui nad oma alamaid julmalt (*saevitia*) kohtlevad, Ioachim Mynsinger, *Singularium observationum iudicii imperialis camerae*, Centuria VI [1599], 339–341 (centuria V, observatio VIII). Gaili ja Mynsingeri kohta vt lähemalt Roderich von Stintzing, *Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft*, Erste Abtheilung (München, Leipzig: R. Oldenbourg, 1880), 478–502.

omavoliliselt uusi, suurendatud ja seni mitte tavaks olnud töid ja koormisi. Samas aga rõhutas Gaill, et härrale on lubatud talupoegi karistada, kui need oma ettenähtud kohustusi kuulekalt ei täida või näitavad üles ohtlikku mässumeelsust. Kui aga härra kasutab põhjendamatu võimuga ja sunnib peale ülemääraseid koormisi, olevat alamatel täielik õigus maahärralt või riigivõimudelt abi ja kaitsset paluda ning see härra peab saama trahvitud.²⁰

Aadli türannia ja talupoegade õigesti ümberkäimise üle arutlemist võib kohata ka 16.–17. sajandi saksa teoloogilises kirjanduses. 1598. aastal ilmunud Gregor Strigenitzi jutluste kogumikus pattudest on ühe patuna vaadeldud alamate türanniseerimist aadli ja junkrute poolt.²¹ Juba eelnevalt refereeritud Ahasverus Fritsch jagas oma 1685. aastal Nürnbergis ilmunud traktaadis *Nobilis Peccans* aadli talurahva vastu tehtavad süüteod kolme peatükki: 1) üleliigne koormamine; 2) alamate türanniseerimine; 3) ebaõiglane karistamine.²² Fritsch'i arvamuse järgi võis talupoegade koormamist tööde ja maksudega pidada küll elementaarseks ja aktsepteerituks, kuid vahet tuli teha tavapärasel (*solita*) ja mittetavapärasel (*insolita*); piiritletud ja piiritlemata koormistel.²³ Türanlik olevat see, kui nõutakse talupoegadelt uusi, ennenägematuid, piiritlemata või täiesti suva järgi koormisi, või kui koormatakse talupoeg tööde ja andamitega, mida ta täita ei suuda, sedavõrd üle, et ta lõpuks ei suuda endaga toime tulla ja laostub. Talupojad tuli jätta nende seniste koormiste juurde.²⁴ Mis puutub alamate lubamatut kohtlemist, siis Fritsch pooldas sageli väljendatud seisukohta, et türanlikul viisil talupojaga ümberkäimist saab võrdsustada talupoegade kohtlemisega koerte või kariloomadena.²⁵ Lubamatu on talupoega põhjendamatu taga kiusata ja teda töö, vangistuse või köidikutega kurnata.²⁶ Kui aga talupoega on vaja karistada, siis on türanlik teda väikese eksimuse peale kohe suurelt

²⁰ Andreas Gaill, *Practicarum observationum, tam ad processum iudicarium, praesertim imperialis camerae, quam causarum decisiones pertinentium* (Antverpiæ, 1653), 33–35; vt ka Schulze, *Bäuerlicher Widerstand*, 81–82, 200–203.

²¹ Georg Strigenicius, “Diluvium, das ist Auslegung der schrecklichen und doch zugleich auch tröstlichen Historien der Sündflut. In 100 Predigten, Leipzig, 1613”, *Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes in der Neuzeit*, hrsg. von Günther Franz, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit*, 11 (München, Wien, 1963), Nr. 44.

²² *concl. XV: Peccat Nobilis, qui insolitis ac intolerabilibus operis subditos suos onerat; concl. XVI: Peccat Nobilis qui in subditos suos Tyrannicè saevit; concl. XVII: Peccat Nobilis, qui immoderatis mulctis ac injustis poenis subditos suos exhaurit*, Ahasver Fritsch, *Nobilis Peccans, sive tractatus De Peccatis Nobilium* [...] (Norimbergae, 1685), 51–59.

²³ *Ibidem*, 51.

²⁴ *Ibidem*, 51–53; vrd Strigenicius, “Diluvium”; Franck, *De Saevitia*, 58.

²⁵ Fritsch, *Nobilis Peccans*, 53–54; vrd Strigenicius, “Diluvium”.

²⁶ Fritsch, *Nobilis Peccans*, 53.

trahvida; või veel hullem – lasta tal selle trahvi tõttu laostuda.²⁷ Karistused pidid olema kooskõlas süüteo ja kehtivate õigustega ja õiglusega. Lubamatu oli määrata talupojale omavoliliselt ülemäärast karistust.²⁸

1680.–90. aastate Liivi- ja Eestimaal kroonumõisate valitsemiseks ja majandamiseks välja antud korralduste ja reglementide sisuks oligi suuresti kroonumõisate rentnikelt oma äranägemise järgi tegutsemise õiguse voli äravõtmine, mis asendati üha otsesemate ettekirjutuste ja sõltuvusega majandushaldurite otsustest. Juba 1684. aasta suvel kirjutas Liivimaa majandusasehaldur Jakob Sneckensköld kuningale, et Liivimaa kroonutalupojad võivad nüüd kindlad olla, et rentnik neilt enam midagi “oma suva järgi (*nach seinem Arbitrio*) ära võtta ei tohi”, vaid peab sellega rahulduma, mis talupojad talle määratud kohustustena kannavad.²⁹ Ka Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergh taunis oma avalikus kirjas 1. juulist 1696 kroonumõisate rentnike poolt talupoegade “halastamatut ja peaaegu ebakristlikku kohtlemist”, mis on viinud ühe osa talupoegi möödapääsmatu vajaduseni kuninga juurde reisida.³⁰ Samal kuupäeval kuberner Eric Soopile saadetud kirjas selgitas Dahlbergh, et Tema Kuninglik Majesteet “kui üks kristlik ja armuline kuningas” võtab oma vaeste alamate heaolu eest seismist südamega, mistõttu “mitte sugugi sellistest oma alamate ebasüüdsatest ja türanlikest kohtlemistest teada ei soovi”.³¹

Sammud, mis riigi poolt kroonu kätte tulnud mõisamajanduse korraldamiseks tehti, taotlesid normeerituse eesmärki: nii majanduslikud, sotsiaalsed kui ka õiguslikud suhted pidid põhinema seadustatud alustel, kus polnud kohta rentnike omapäi tegutsemisel. Kroonumõisate rentnikele jäeti piiratud kodukariõigus talupoegade kuulekusele sundimiseks, kuid teatud piirides lubasid seda ju kõik tollased osundatud juristid. Ennekõike seati eesmärgiks kroonutalupoegade koormiste fikseerimine³² ning rent-

²⁷ Fritsch, *Nobilis Peccans*, 57–58; vrd Strigenicius, “Diluvium”.

²⁸ Fritsch, *Nobilis Peccans*, 55–56; vrd Franck, *De Saevitia*, 58.

²⁹ RA, *Livonica II*, vol. 124 (J. Sneckensköld kuningale, 23.6.1684).

³⁰ RA, *Livonica II*, vol. 326 (E. Dahlberghi avalik kiri 1.7.1696). Peaaegu samu sõnu oli kasutanud ka Dahlberghi eelkäija J. J. Hastfer oma etteheites Liivimaa maapäevale 22.10.1695: *weil insonderheit große Klagen I. K. M. vorgetragen worden, daß solche Bauren von denen Adelichen Herrschaften nicht allein ungebühr. oft tyrannisser Weise, und ohne alle Christliche Erbarmung handthieret werden*, Latvijas Valsts vēstures arhivs [LVVA], 7349. f., 1. apr., 34. l., 188–191. lpp.

³¹ RA, *Livonica II*, vol. 326 (E. Dahlbergh E. Soopile, 1.7.1696).

³² Liivimaa 1696. aasta majandusreglement keelas kõigil rentnikel talupoegi koormata suuremate koormistega, kui vakuraamatus ette nähtud. Veel resolutssem oli Eestimaal kindralkuberner A. J. De la Gardie 8. juuni 1695 plakat, milles nõuti, et kui keegi rentnik sõandab talupoegi koormata rendilepingus ja vakuraamatus kindlaksmääratud enamate kohustustega, siis peab ta need topelt tagasi maksma, *Sammlung der Gesetze*,

nikelt õiguse võtmine talupoegadele omavoliliselt nõudmisi esitada või nende üle kohut mõista³³. Muuseas nähtub kroonumõisate rentnike vastu suunatud kaebuste juurdlusmaterjalidest, et talupoja pagemise korral jäi selles süüdi mõisarentnik, kui selgus, et ta oli ärakaranud talupoegadega ringi käinud “türanlikult” või “mittekristlikult”.³⁴

Kui nii Gail kui ka Mevius olid seisukohal, et herra julmuse alla langemise korral on talupoegade kaebused kõrgemate ametivõimude poole igati õigustatud ja seda tuleb isegi soosida³⁵, siis selline lähtepeetis oli selgelt ka Karl XI administratsioonil ja kohe 1680. aastate algusest on täheldatav riigivõimude kasvanud huvi eriti kroonutalupoegadelt laekuvate kaebuste vastu, millest sai üks osa talurahvakaitse³⁶ poliitikast. Ka talurahva poolt kuningale esitatud kaebustele antud vastustes on Karl XI kasutanud just retoorikat ja sõnastust nagu mõisnike “türannia” ja “mittekristlik vägivald”.³⁷

Selles kontekstis äratav tähelepanu Astijärve (Burtnieki) pastoraadi talupoegade 1696. aasta supliik kindralkubernerile. Talupojad kurtsid, et nemad on küll “kuninga talupojad”, kuid neil on võimatu elada “kristlike inimestena”, kuna nad peavad rentniku türannia all elama kui “pärisorised orjad” (*Leib Eigene Sklafen*). Rentnik aga olevat neile selgitanud, et temal

welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet, hrsg. von G. Joh. v. Buddenbrock, Bd. 2, Apt. 1 [B] (Riga, 1821), 1210; EAA, f. 1, n. 2, s. 34, l. 172 (Axel Julius De la Gardie plakat, 8.6.1695). Sellised nõuded olid sisse kirjutatud ka rendilepingutesse, vt nt EAA, f. 278, n. 1, s. 43, l. 67–75, §7 (Biksäre ja Biksēja tertsiaalrendileping, 5.7.1693).

³³ Nt EAA, f. 1, n. 2, s. 570, l. 48–49p (Eestima kindralkubeneri resolutsioon kroonutalupoeg Pallas Jurgeni supliigi peale, 15.5.1696): *Weil solches Ihrer Königl. Maytt gnädigster Verordnung, daß wenn ein Bauer was verbrechen hat, Er deßwegen vor Gericht belanget, und nicht eigenthätigerweiße gestraffet werden soll.*

³⁴ Nt EAA, f. 278, n. 1, s. XVI–41g, l. 72p (Kabala inkvisitsiooniprotokoll, 3.–5.8.1696); EAA, f. 1, n. 2, s. 615, l. 139 (Türi-Alliku inkvisitsiooniprotokoll, 20.3.1701).

³⁵ Vt Wiese, *Leibeigene Bauern*, 237.

³⁶ Kuigi saksakeelses agraarkirjanduses on G. F. Knappi järgi peetud terminiga *Bauernschutz* silmas ennekõike riigi (Preisi kuninga) huvi hoida ära maksualuse talumaa edasise inkorporeerimise maksudest vaba mõisamaaga ja ühes sellega kaitsta senist talupoegade kihti, siis eestikeelses kirjanduses on mõistet “talurahvakaitse” kasutatud mõneti laiemalt: see hõlmab üldse riigi kaitsvaid määrusi mõisnike ja talurahva suhete reguleerimisel, vt Georg Friedrich Knapp, *Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens*, Erster Theil (Leipzig: Duncker & Humblot, 1887), 51; Otto Hötzsch, “Der Bauernschutz in den deutschen Territorien vom 16. bis ins 19. Jahrhundert”, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 26:3 (1902), 240–241.

³⁷ Nt *någre bönder ifrån Lifland klaga öfwer wåld ock öförrätt [...], ock som det är högst strafbart ock okristeligt*, RA, Riksregistraturet, vol. 485 (Karl XI kiri Ch. Hornile, 23.5.1684); vt ka Aivar Pöldvee, *Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal: muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas* (Keila: Harju Muuseum, 2001), 75–77, 158–162.

ongi nende üle täielik võim: “Meie, talupojad, olevat temale Tema Kuningliku Majesteedi poolt antud, mistõttu olevat tal võim meid timuka kätse anda, samuti puua lasta, ja meid igal pool süüdi mõista ehk seega meiega ümber käia, kuidas tema heaks arvab. Kõik seisvat tema kätes.”³⁸ Toodud kirjeldusest ilmneb selgelt arusaam, et pärisorjuse ja orjuse all mõisteti olukorda, kus mõisnik võib keelata, kästa, puua ja lasta ehk talitada oma suva järgi, mida aga riik püüdis just igati vältida.

Just kuninglikku õiglast kaitset ootasid kuningalt Liivi- ja Eestimaa talupojad oma 17. sajandi lõpu sagedastes palve- ja kaebekirjades.³⁹ Seejuures võib kaebekirjades leida mõisnike käitumise hinnangutes samu märksõnu (türanlik, barbaarne, mittekristlik, ebainimlik jms), mis olid tavalised kuninga või riigivõimu retoorikas.⁴⁰ Mõisnike tagakiusamist on nimetatud isegi hullemaks kui “türklaste või paganate” metsikusi (*kein Turck und Heyde handelt so*).⁴¹ Samuti võib kohata ka teisi tollal üle Euroopa levinud metafoore, nagu näiteks enda kohtlemise võrdlemist koerte omaga.⁴² Kõiki neid väljendeid on kasutatud sisuliselt sünonüümidenä ja kõige sagedamini just julma peksu ja ilmselge ebaõigluse kohta. Nii esinevad näiteks kõrvuti sõnad “türanlik”, “barbaarne”, “kohutav türannia” ja “mittekristlik

³⁸ EAA, f. 915, n. 1, s. 299, l. 21–23 (Burtnieki pastoraadi talupoja kaebekiri Liivimaa kindralkubernerile, 18.9.1696).

³⁹ Nt EAA, f. 1, n. 2, s. 615, l. 19–20p (Türi-Alliku talupoja kaebekiri Karl XII-le, 15.2.1701); vrd Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd: allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Studia Historica Upsaliensia, 194 (Uppsala: Ubsaliensis S. Academiae, 2000), 95; Ulbricht. “Angemaßte Leibeigenschaft”, 20, 32.

⁴⁰ Nt EAA, f. 915, n. 1, s. 299, l. 134–135p (Vecate talupoegade kaebekiri kuningale, 14.05.1694); l. 167–168 (Salatsi talupoegade kaebekiri kuningale, juuni 1696); Tartu Ülikooli Raamatukogu, Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond [TÜR KHO], f. 152 (Arnold Soomi arhiiv), s. 130 (Kuimetsa talupoegade kaebus); EAA, f. 1, n. 2, s. 570, l. 94–94p (Lipso Tõnnise kaebekiri Eestimaa kindralkubernerile, 26.6.1696); EAA, f. 1, n. 2, s. 615, l. 144 (Äntu talupoja kaebekiri kuningale, 13.3.1701); l. 197–198 (Ereda talupoja kaebekiri kuningale, 9.3.1701); EAA, f. 1, n. 1, s. 50, l. 1 (Saje Annuse kaebekiri kuningale, 2.4.1701); Otto Liiv, *Suur näljaaeg Eestis 1695–1697*, Academiae societatis historicae scripta, 9 (Tartu: Loodus, 1938), 92.

⁴¹ EAA, f. 1, n. 1, s. 41, l. 12–12p (Suislepa talupoeg asehaldur G. A. Strömfeldtile, 12.9.1696).

⁴² Vrd Silke Göttisch, “*Alle für einen Mann...*”: *Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert* (Neumünster: K. Wachholtz, 1991), 110–111; Paul Freedman, *Image of the medieval peasant* (Stanford: Stanford University Press, 1999), 139–140. Nii näiteks palusid Saha talupojad 1695. aastal kuningalt, et see nendele pärushärra Moritz Wrangeli eest oma kaitse alla võtaks, “et meie seega õiguse järgi sünniks ja meid kui kristlasi, mitte kui koeri ei võiks kohelda”, EAA, f. 858, n. 2, s. 3874, l. 1–2 (Lipsto Tõnnis ja Kocksto Tõnnis kuningale, registreeritud 26.9.1695); vt ka Evald Blumfeldt, *Über die Freibauern in Jerwen zu Ordens- und Schwedenzeit*, Commentationes Balticae, III:1 (Bonn, 1957), 45.

orjus” (*ochristelige trälldom*).⁴³ Mõisniku poolt harrastatud “mittekristlike protseduuride” all on teisel mõistetud lisaks peksule ka omavoliliselt talupoegadelt loomade äravõtmist.⁴⁴ Kehtna talupojad nimetavad rentniku “mittekristlikul viisil” käitumiseks raskeid trahve ja peksu ning “türanlikul viisil” käitumiseks ilma põhjusega kirvega lööki selga ühele noorele sulasele.⁴⁵ Türi-Alliku kroonutalupojad pidasid oma rentniku “raske ja türanliku” talitusviisi all silmas põhjusega vägivalda, mille osaks nad olid mitmel korral rentniku korraldusel langenud (silma peast välja torkamine, julm peks ja piisutamine, kinniseotult vangistuses hoidmine), aga niisamuti nendelt vara konfiskeerimist.⁴⁶ Muidugi tuleb silmas pidada, et talupojad ei kirjutanud oma kaebkirju ise, kuid teisalt näitab sellise retoorika kasutamine selle tollast aktuaalsust.

Võib nõustuda Elina Öpikuga, kui ta peab 1681. aastal alguse saanud kuninga nõudmisi ja sellele järgnenud debatte Stockholmi ja Balti aadli vahel pigem ikkagi küsimuseks sellest, kas mõisnikel on õigus “piiramatu võimule talupoegade üle (mida aadel väitis, et tal see on, ehkki tegelikult ei olnudki) või piirangutega võimule”.⁴⁷ Karl XI kristlikele väärtustele tuginevatest nõudmistest saab selgelt järeldada, et see polnud mitte mõisamajanduslik talupoegade teotööl põhinev majandusmudel, mille vastu kuningas protesteeris, vaid kuningas oli vastu pärisorjuse julmadele ja mitteratsionaalsetele ilmingutele. 20. novembril 1694 kirjutas Karl XI Liivimaa kindralkuberner Jacob Johann Hastferile, et tema õiglustunne ei suuda seda taluda, kui üks alam kohtleb “halastamatult” teist, isegi kui ta on “selle omanduse alla antud”.⁴⁸ Seega, “omanduse all olemine” (mis ongi üks peamisi pärisorjuse tunnuseid) oli kuninga poolt aktsepteeritud, kuid halastamatu kohtlemine mitte. Mitte üheski oma avalduses ei räägi kuningas põhimõttest, et talupoegi ei tohiks käsitada kellegi omandina.⁴⁹ Riik ise kohtles talurahvast samuti kui kroonuomandit.

⁴³ EAA, f. 915, n. 1, s. 299, l. 15–16 (Burtnieki talupoegade kaebekiri kuningale, 23.6.1696); vrd Schulze, *Bäuerlicher Widerstand*, 82.

⁴⁴ EAA, f. 915, n. 1, s. 299, l. 17–20p.

⁴⁵ TÜR KHO, f. 152 (Arnold Soomi arhiiv), s. 130 (Unterthänigste Supplicatum sämbtl. Kechnischen Baurschafft contra den H. Hauptman und Arrendatoren Krachmel, undat., vermutlich vor 1645).

⁴⁶ EAA, f. 1, n. 2, s. 615, l. 139–140p (Türi-Alliku inkvisitsiooniprotokoll, 20.3.1701).

⁴⁷ Elina Öpiku isiklikud märkmed Aleksander Loidi debatile (autori valduses).

⁴⁸ Sigurd Schartau, *De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott*, 1 (Stockholm, 1925), 10–11.

⁴⁹ Kontseptuaalselt poleks see olnud midagi uut, kuna näiteks juba 13. sajandi esimesel poolel arutles Saksi peegli koostaja Eike von Repgow: *An minen sinnen ne kan ek is ok nicht op genemen na der warheit, dat ieman des anderen scole sin* [Nach meinem Verstand kann ich es auch nicht als der Wahrheit entsprechend annehmen, daß jemand des

Karl XI hoiak sobitus muidugi täielikult kokku ka ettekujutusega kristliku monarhi avalikest kohustustest, milleks olid seaduste, kristliku moraali ja rahu kaitsmine ning oma alamate hädakarjete kuuldavõtmine.⁵⁰ Pärisorjuse väärnähud olid kuningakoja jaoks teatud määral kindlasti ka moraali küsimuseks. Talupoegade kaitsmine aadli mittekristliku vägivalda eest oli õiglase kuninga kohustus.⁵¹ Seega, kuigi talurahvakaitsega tegelemine kroonumõisate suunal oli kindlasti motiveeritud ennekõike finantsilistest huvidest, siis ei saa täielikult mööda vaadata ka ideelistest lähtekohtadest.

Renate Blickle on näidanud, kuidas Baieris said juba alates 17. sajandi keskpaigast terminitest “pärisorjus” (*Leibeigenschaft*) ja “orjus” (*Sklaverei*) mõisted mittevabaduse ründamiseks, mille käigus hiljemalt 18. sajandi alguses võrdsustati pärisorjust ja härra omavoli.⁵² Jan Klußmann osutab, et hiljemalt valgustusest ongi Saksa aladel väljend *Leibeigenschaft* kehas-tanud kriitikute suus “meelevallal tuginevat härrust ja ebainimlikke suhteid” (*Inbegriff für Willkürherrschaft und unmenschliche Verhältnisse*). Selles tähenduses võrdsustatigi sageli pärisorjus orjusega (*Sklaverei*).⁵³

Karl XI nõudmised “pärisorjuse” kaotamisest näitavad tegelikult sellele väga lähedast arusaama, et “pärisorjust” ja “orjust” rünnates pidas kuningas silmas ühe kõige olulisema aspektina seniseid mõisnike õigusi omatahtsi talupoegadega ümber käia. Veel enam näitavad 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguses pärisorjuse üle peetud debatil, et kooskõlas Jan Klußmanni väi-

anderen Eigen sein solle], vt Franz Dorn, “Der Unfreiheitsdiskurs in deutschen Rechtsbüchern des Hoch- und Spätmittelalters”, *Unfreie Arbeits- und Lebensverhältnisse von der Antike bis in die Gegenwart: eine Einführung*, hrsg. von Elisabeth Herrmann-Otto (Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2005), 182.

⁵⁰ Vt Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare: den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Studia Historica Upsaliensia, 190 (Uppsala: Uppsala University Press, 1999), 307; John Walter, “Public transcripts, popular agency and the politics of subsistence in early modern England”, *Negotiating power in early modern society: order, hierarchy and subordination in Britain and Ireland*, ed. by Michael J. Braddick, John Walter (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), (123–148), 123, 138.

⁵¹ Vrd Peter Blickle, Steven Ellis, Eva Österberg, “The Commons and the state: representation, influence, and the legislative process”, *Resistance, representation and community*, ed. by Peter Blickle, The origins of the modern state in Europe (Oxford: Clarendon, 1997), 131; Juhan Kahk, “Naivete or Real Intuition? Peasant Attitudes and Agrarian Policies in the Baltic Region from the Sixteenth to the Nineteenth Century”, *Journal of Baltic Studies*, 28 (1997), 253.

⁵² Blickle, “Frei von fremder Willkür”, 167–170.

⁵³ Jan Klußmann, “Einleitung”, *Leibeigenschaft: bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit*, hrsg. von Jan Klußmann (Köln, Weimar, Wien, 2003), VIII; vt ka David Martin Luebke, “Experiencing unfreedom: contours of a peasant discourse on ‘serfdom’ in the Black Forest, 1660–1745”, *Nation, ethnicity, and identity in medieval and renaissance Europe*, ed. by Philip M. Soergel (New York: AMS Press, 2006), 275–307.

tega mõisteti ka Baltikumis küllaltki üldiselt “tegeliku pärisorjuse” (*Leibeigenschaft*) all härrade meelevallal põhinevat võimutäiust.⁵⁴

Teatavasti kerkis mõisnike omavoli küsimus taas aktuaalseks pärast Põhjasõda alates 1760. aastatest, kui uuesti tuli päevakorrade talurahva olukorra teema. Rännaku alla langesid nüüd aga ennekõike just aadlimõisad, mitte enam ainult kroonumõisad nagu 17. sajandi lõpus. Diskussiooni keskpunkti tõusid kiiresti mõisnike liigne kodukariõigus, talupoegade julm kohtlemine, ülemäärane ja fikseerimata koormamine, talupoegade kaebeõigus, talurahva vallasvara ja talude pärimisõiguse kaitse jms, mis vajasis kõige esmast reguleeritust vältimaks mõisnike suva ja omavoli. Võrreldes 17. sajandi lõpuga oli ka sõnavaara jäänud suuresti samaks, ainult “mittekristlikkuse” rõhutamine oli praktiliselt kadunud. 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses nimetati mõisniku võimu kuritarvitamist kõige enam “türanniaks” ja “despootiaks”.⁵⁵ Tegemist oli suuresti sünonüümsete terminitega, mille all peeti tollal silmas ennekõike just kellegi “meelevaldset ja absoluutset valitsemist”.⁵⁶ Alates 18. sajandi keskpaigast tõusid ka Saksa aladel avalikku debatti loosungid, mis kutsusid üles võitlema seadusetuse “despotismi” vastu, kuigi peeti silmas peaasjalikult autoritaarset riigivõimu.⁵⁷

1760. aastatel alguse saanud kriitika Liivimaa talurahva armetu olukorra kohta lähtus eeldusest, et senimaani naudivad mõisnikud piiramatut võimutäiust talurahva üle, mis on kasvanud sageli türanniaks. Oma õiguste eest seisev aadel võttis seda aga rännakuna oma vabaduste vastu.⁵⁸ Konservatiivne mõisnikkond ei näinud piiramatutes õigustes mingisugust probleemi, kuna isalikult hooliv mõisnik teadvat ise kõige paremini, millised

⁵⁴ Nt §4. *Die Bauern beyderley Geschlechts [...] sollen von nun an der mit der Leibeigenschaft verbundenen Willkühr nicht mehr unterworfen, [...], vt Verordnung, die Bauern des Kurländischen Gouvernements betreffend* [Mittau, 1816], 4 (TÜR, Est-B 228).

⁵⁵ Vt nt G. Merkeli ja J. C. Petri sõnakasutust, kusjuures Merkeli jaoks oli otseselt aadli omavoli üks märksõnu, mille vastaseks ta ennast kuulutas, vt Garlieb Merkel, *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, 2. verb. Aufl (Leipzig: Gräff, 1800), eriti 2–6, 151; Johann Christoph Petri, *Ehstland und die Ehsten*, Zweiter Theil (Gotha, 1802), 24–25, 237.

⁵⁶ *Despotisme – gouvernement tyrannique, arbitraire & absolu d'un seul homme*, vt Louis de Jaucourt, “Despotisme”, *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société de gens de lettres*, Tome quatrième (Paris, 1754), 886. Sarnaselt defineeris Montesquieu 1748. aastal despootliku valitsemise kui kellegi üksi valitsemise “ilma seaduse ja reeglita, kus kõik tuleneb tema soovist ja kapriisidest”, vt Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, I (Gallimard, 1995), 97.

⁵⁷ Jürgen Schlumbohm, *Freiheitsbegriff und Emanzipationsprozess: zur Geschichte eines politischen Wortes* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973), 26–27; Blickle, “Frei von fremder Willkür”, 168.

⁵⁸ Vt nt A. Altements, “Vidzemes zemnieku reformas jautājums 1795.–97. g.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1 (2) (1938), 75.

on mõistlikud piirid suhetes talurahvaga. Oma võimutäiuse mitte kasutamine näitavatki aadli suuremeelsust.⁵⁹ Samal veendumusel oli 1790. aastal ka August Wilhelm Hupel, arutledes küsimuse üle, mis juhtuks siis, kui mõisnike meeevallal poleks mingeid piire. Hupel oli veendunud, et mõistlik ja õiglane härra seab endale ise piirangud, “kuna talupoeg temale rikkust tähendab ja mõisale tema väärtuse annab”. Kus valitseb suur rangus, seal on ka tühjad talud.⁶⁰

Mõisnike omavoli küsimus tõusis teatavasti esimest korda eriti teravalt üles 1765. aasta Liivimaa maapäeval. Kohe oma kõne alguses talurahva küsimust puudutavas propositatsioonipunktis kuulutas kameralistlike põhimõtteid toetav kindralkuberner Georg Browne, et on saanud Katariina II-lt käsu, mille järgi keisrinna soovib “piirid seada” ennekõike mõisnike “türanlikule karmusele ja piireületavale despotismile”.⁶¹ Samal maapäeval kutsus maanõunik parun Carl Friedrich Schoultz rüütelkonda üles endale suhetes talurahvaga ise piire seadma.⁶²

18. sajandi lõpu ja 19. sajandi debattides hakkaski aadel käsitama 1765. aasta maapäeva otsuseid ja sama aasta 12. aprilli patenti esimese sammuna, mis pani piirid mõisnike meeevallale.⁶³ Lõplikult kaotasid aga mõisnike omavolitsemise vabaduse, koormiste, karistuste ja talurahva vallasvaraga ümber käimise osas 1795.–97. aasta maapäeva otsused ja 1804. aasta talurahvaregulatiivid Eesti- ja Liivimaal.⁶⁴ Ludwig August Mellin kirjutas

⁵⁹ Nagu selgitas maanõunik O. F. Fr. v. Rosen oma 1739. a deklaratsioonis: *so hat die Herrschaft doch aus bloßer Willkür sich selbst in diesem unbeschränkten jure dominii moderieret, daß sie, doch ohne Nachteil dieses Rechts, nur gewisse prästanda an Zinse und Arbeit determinieret, [...]*, vt Juris Vigrabs, *Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland* (Tartu, 1937), 45* (Beilage 20).

⁶⁰ August Wilhelm Hupel, “Von den Rechten der lief- und ehstländische Landgüter”, *Der nordischen Miscellaneen*, 22./23. Stück (Riga, 1790), 263.

⁶¹ R. J. L. Samson v. Himmelstiern, “Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland”, *Beilage zum Inland*, 1838, 49; vt ka Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 153.

⁶² Samson v. Himmelstiern, “Historischer Versuch”, 77. Merkel kommenteeris seda kiitvalt, et Schoultz sai lihtsalt aru, et talurahva viletsus “üksnes pärushärrade piiramatus omavolist pärines”, vt Merkel, *Die Letten*, 129.

⁶³ [...] *wir vom Jahre 1765 hinlängliche Richtschnur haben, den Bauren wider Willkühr zu schützen*, EAA, f. 909, n. 1, s. 363, pagineerimata (Tartu kreisimarssal parun Fersen arvamuse Tartu kreisipäevale talurahva olukorra parandamise küsimuses seoses viimase maapäevaga, 30.12.1796). Vt kreisimarssal Fersen protestide kohta 1796. a lõpus ja 1797. a jaanuaris Altements, “Vidzemes zemnieku reformas”, 74–75.

⁶⁴ EAA, f. 854, n. 2, s. 677, l. 112–114 (Eestimaa maapäevale esitatud punktid talupoegade olukorra kohta, 1795); *Landtags-Schluß zur Verbesserung des Zustandes der Bauern*, [hrsg.

1824. aastal, et 1790. aastateks tunti Liivimaal üha enam vajadust härra ja talupoegade suhteid kindlatele alustele seada, kuna mõisnike “meelevaldale oli jäetud liiga suur mänguruum”. Nii oligi 1797. aasta maapäeval suure hääleteenamusega vastu võetud regulatiiv, selleks et “talupoja isikut ja vara omavoli vastu kaitsta”.⁶⁵

Mitmes 19. sajandi kirjatöös võibki kohata seisukohta, et 1804. aasta talurahvaseaduse järel pärisorjusest (*Leibeigenschaft*) Liivimaal enam rääkida ei saa, kuna talurahva koormised, omandiõigus ja mõisniku käsutus- ja distsiplineerimisõigus seati selgetesse seaduslikesse raamidesse, mis ei sobivat enam kokku pärisorjusele iseloomulikule mõisniku võimutäiusega.⁶⁶

Kokkuvõtteks

Talurahvakaitse alased nõudmised ega retoorika polnud 17. sajandi lõpus ega 18. sajandi teisel poolel samaaegset saksa juriidilist kirjandust arvestades midagi erandlikku. Karl XI nõudmised Liivimaa- ja Eestimaa talurahvakaitse osas polnud midagi põhimõtteliselt uut. Rootsi keskväimu väljendid ja seisukohad olid igati kooskõlas paljude kaasaegsete autorite vaatekohtadega.

Rootsi kuningakoja ja provintsiavalitsuse retoorikat analüüsid nähtub, et pärisorisel tööjõul baseeruvat mõisamajandust ei mõistetud põhimõtteliselt hukka, küll aga omavolilist ja mittekristlikku talupoegadega ümberkäimist. Kõik aga need türanniat hukkamõistvad seisukohad käisid samas ikkagi ainult talupoegade reguleeritud kohtlemise kohta ega taotlenud

von Fr. v. Sivers] (Moskva, 1797); *Doklad Ego Imperatorskomu Velichestvu ot Komiteta, uchrezhdonnago dlya razmotreniya Liflyandskikh del* [St. Peterburg, 1804].

⁶⁵ Ludwig August Mellin, *Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland* (Riga, 1824), 11, 13.

⁶⁶ Nii juba tähelepanuväärse pealkirjaga: G. J. v. Buddenbrock, “Beytrag zur Geschichte der Livländischen Leibeigenschaft und deren Aufhebung durch die Bauernordnung vom 20sten Februar 1804”, *Rußland unter Alexander dem Ersten. Eine historische Zeitschrift*, hrsg. von Heinrich Storch, Bd. 4 (St. Petersburg, Leipzig: Hartknoch, 1804), 137–159; vt samuti: N. T., “Ueber die neuerlich begründete Bauernfreiheit in den russischen Ostseeprovinzen”, *Hermes oder kritisches Jahrbuch der Literatur*, Bd. 11, 3. St. (1821), 98; “Einige Worte über die im Werk stehende Verbesserung des Zustandes der hiesigen Bauerschaft”, *Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland: Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818*, hrsg. von Jegór v. Sivers (Riga: Kymmell, 1878), 133; Alexander Tobien, “Zur Geschichte der Bauernemancipation in Livland”, *Baltische Monatsschrift*, Bd. 27 (1880), eriti 279; Axel v. Gernet, *Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland* (Reval: F. Kluge, 1901), 113; Rolf von Sivers, *Die Gutsuntertänigkeit in Livland insbesondere im 18. Jahrhundert*. Diss. (Erlangen-Bruck: Krahl, 1935), 46.

nende sotsiaalmajandusliku seisundi parandamist. Nõnda ei läinud ka Liivi- ja Eestimaa kroonumõisate talupoegade olukorra küsimuses kesk- võim oluliselt kaugemale nende kaitsmises mõisnike omavoli vastu. Talurahvakaitse-alaste nõudmiste esitamine oli küll ainult üks aspekt Karl XI administratsiooni majandus- ja provintsi poliitilistes põhimõtetes, kuid “pärisorjuse” teema osas selgelt kõige kesksem juhtmõte. Aadli omavolitsemine oli peamine mõisamajanduse aspekt, mida Karl XI ei olnud valmis tolereerima ja just selles võtmes on mõistetav talupoegade kaitsepoliitika. Nii tuleb mõista ka artikli sissejuhatuseks tsiteeritud Adolph Tungeli plakatit, milles ei nõutud, et talupojad poleks enam pärisorjad (sotsiaalmajanduslikus tähenduses), vaid, et talupojad poleks enam mõisnike pärisorjad (omandiõiguslikult), kellega oleks õigus ringi käia nii nagu ise tahetakse.

Üldse võib öelda, et riigipoolsed taotlused rakendada ellu talurahvakaitset on sihitud alati esmajoones mõisnike omavoli vastu, mida näitavad ka Liivi- ja Eestimaal toimud debatil 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi alguses. Teisalt on talurahva õiguste ja kohustuste fikseerimine ehk mõisnike suva piiramine olnud tavaliselt vajalikuks eelsammuks talupoegade vabastamisele (*Bauernbefreiung*).⁶⁷ Mõisnike omavoli küsimuse jälgimine Liivi- ja Eestimaal toetab samuti väga selgelt seisukohta, et talurahvakaitse teostus ainult siis, kui riik hakkas sekkuma jõulisemalt aadli erasfääridesse ja kohalikesse suhetesse. Liivi- ja Eestimaal toimus selline areng just Karl XI absolutismiajal ja taas alates Katariina II jõulisematest provintsi- ja majanduspoliitistest sammudest.

ABSTRACT: *‘The noblemen cannot tyrannize the peasants as they wish’. The issue of the landlords’ arbitrary power in Livland and Estland*

This essay looks at the issue of the landlords’ arbitrary power in the debates over the condition of the peasantry in Livland and Estland at the end of the seventeenth century and in the last third of the eighteenth century. The aim of the essay is first of all to give a clearer understanding of the

⁶⁷ Vrd Höttsch, “Der Bauernschutz”, 240–241.

position of the administration of Charles XI on “serfdom” in the Swedish Baltic provinces.

Analyzing the Swedish government’s position on “serfdom”, it appears that the use of serf labour was not condemned in principle. However, it was tolerated only to the degree that the peasants would not suffer any harm from the power of the lords of the manor or the leaseholders of the crown manors. The Swedish administration’s orders of the last two decades of the seventeenth century repeatedly declared its opposition to landlords’ “tyrannical” and “unchristian” demands or use of power towards the peasantry. The lords’ unregulated arbitrary power over their peasants was an aspect in serfdom that the administration of Charles XI did not tolerate. But this criticism was only concerned with the manner of how to treat the peasants and not with the social and economic status of the peasantry in the Baltic provinces. Serf labor was well accepted if it was profitable.

It is noteworthy how the principles and terminology that the Swedish government advocated were found in juridical and theological literature at the same time in Germany (by authors like Andreas Gail, David Mevius, Ahasverus Fritsch, Johann Melchior Franck, etc.). Although we do not know how directly the German literature in practice influenced the positions of the administration of Charles XI, it is clear that Charles XI’s demands on the matter of serfdom bore the spirit of the time.

After the Northern War, the issue of the landlords’ arbitrary power came up on the agenda again in the 1760s. In fact, the government attacked the same aspects of lords’ power as the administration of Charles XI had done. These aspects were unproportional corporal punishment and harsh treatment of the peasantry, unfixed duties, the vaguely established peasants’ rights to complain against their lordship, the protection of peasants’ property, etc. Even the word usage and rhetoric of the government was very similar, only the abuse of power was not named as “unchristian” anymore as was often used by Charles XI. However, in the second half of the eighteenth century, the government demanded the regulation of all these aspects of manor-peasant relations, not only on the crown estates alone (as was the case at the end of the seventeenth century) but on the private estates as well.

MARTEN SEPPEL (b. 1979) is Lecturer in Modern History at the University of Tartu.